

ВОЛИНСЬКИЙ БЛАГОВІСНИК

Богословсько-історичний науковий журнал
Волинської Православної Богословської Академії
Православної Церкви України

№12

ΕΙΚΩΝ

Луцьк • 2024

УДК 27
ББК 86.372

**Видано з благословення
митрополита Луцького і Волинського
Михайла (Зінкевича)**

Редакційна колегія: Головний редактор – архимандрит Кирило (Говорун), доктор філософських наук, професор.

Члени редакційної колегії:

Христокін Геннадій Володимирович, д. ф. н., проф.; Єленський Віктор Євгенович, д. ф. н., проф.; Кралуок Петро Михайлович, д. ф. н., проф.; metropolitan Grigorios D. Papathomas, PhD, prof.; Gayle E. Woloschak, Dr. Sci., prof.; Paul Ladouceur, Dr. Sci., prof.; Zdzisław Kieliszek, PhD; прот. Владислав Фульмес, д. ф., доц.; прот. Василь Лозовицький, к. б. н., доц.; прот. Віталій Клас, д. б. н., проф.; Филипівич Людмила Олександрівна, д. ф. н., проф.; Смирнов Андрій Іванович, д. іст. н., доц.

Рецензенти:

прот. Володимир Вакін, к. б. н., доц.; прот. Олександр Хорошко, к. б. н., доц.; прот. Миколай Цап'юк, к. б. н., доц.; Преловська Ірина Миколаївна, д. іст. н., проф.; Борщевич Володимир Трохимович, д. іст. н., проф.; Хромець Віталій Леонідович, д. ф. н., проф.; Держко Ігор Зеновійович, д. ф. н., проф.; Головей Вікторія Юріївна, д. ф. н., проф.; Кучерепа Микола Михайлович, к. іст. н., проф.; metropolitan Job (Gecha), Dr. Sci., prof.; Zurab Kutateladze, Dr. Sci., prof.; Irena Mytnik, Dr. Sci.; Lucjan Swito, Dr. Sci.; archpriest Václav Ježek, PhD, prof.; Eirini Artemi, PhD; Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, PhD; Valeri Polkovsky, PhD; Serge Cipko, PhD.

Рекомендовано до друку вченою радою Волинської православної богословської академії
(Протокол № 4 від 19.11.2024)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ №22844-12744 ПР

Журнал індексується: *ERIH PLUS; Google Scholar; NBUV; Ulrich's Periodicals Directory; WorldCat (OCLC); Scientific Indexing Services; Index Copernicus; Directory of Open Access Journals (DOAJ); Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD); Directory of Research Journals Indexing; Open Ukrainian Citation Index (OUCI).*

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б згідно з Наказом МОН України від 07.04.2022 р. № 320 (спеціальність – 041 Богослов'я).

ISSN (Print) 2519-4348 / ISSN (Online) 2707-9627

Статті подано в авторській редакції. За зміст і достовірність матеріалів відповідальність несуть автори. Видається з 2013 р.

© Волинська православна богословська академія, 2024

© Автори статей, 2024

V O L Y N S K Y I B L A H O V I S N Y K

Theological and historical scientific journal of Volyn Orthodox Theological Academy
Orthodox Church of Ukraine

Vol.12

EIKΩN

Lutsk · 2024

Issued with blessing
Metropolitan of Lutsk and Volyn
Mikhail (Zinkevich)

Editorial board: *Editor-in-Chief* – archimandrite Cyril (Hovorun), Dr. Sci., prof.

Members of the editorial board: Khrystokin Hennadii, Dr. Sci., prof.; Yelenskyi Viktor, Dr. Sci., prof.; Kraliuk Petro, Dr. Sci., prof.; Holovei Viktoriia, Dr. Sci., prof.; metropolitan Grigorios D. Papatomas, PhD, prof.; Gayle E. Woloschak, Dr. Sci., prof.; Paul Ladouceur, Dr. Sci., prof.; Zdzisław Kieliszek, PhD; archpriest Vladyslav Fulmes, PhD, as. prof.; archpriest Vasyl Lozovytski, PhD, as. prof.; archpriest Vitalii Klos, Dr. Sci., prof.; Fylypovych Liudmyla, Dr. Sci., prof.; Smyrnov Andrii, Dr. Sci., as. prof..

Reviewers: archpriest Volodymyr Vakin, PhD, as. prof.; archpriest Oleksandr Khoroshko, PhD, as. prof.; archpriest Mykola Tsapyuk, PhD, as. prof.; Prelovska Iryna, Dr. Sci., prof.; Borshcheych Volodymyr, Dr. Sci., prof.; Khromets Vitalii, Dr. Sci., prof.; Derzhko Ihor, Dr. Sci., prof.; Holovei Viktoriia, Dr. Sci., prof.; Kucherepa Mykola, PhD, prof.; metropolitan Job (Gecha), Dr. Sci., prof.; Zurab Kutateladze, Dr. Sci., prof.; Irena Mytnik, Dr. Sci. Lucjan Swito, Dr. Sci. archpriest Václav Ježek, PhD, prof.; Eirini Artemi, PhD; Katarzyna Jakubowska-Krawczyk, PhD. Valeri Polkovsky, PhD. Serge Cipko, PhD.

Recommended for printing Academic Council of the Volyn Orthodox Theological Academy
(*protocol No 4 of 19.11.2024*)

Certificate of state registration of printed mass media KB №22844-12744 IIP

The journal is indexed:

ERIH PLUS; Google Scholar; NBUV; Ulrich's Periodicals Directory; WorldCat (OCLC); Scientific Indexing Services; Index Copernicus; Directory of Open Access Journals (DOAJ); Directory of Open Access scholarly Resources (ROAD); Directory of Research Journals Indexing; Open Ukrainian Citation Index (OUCI).

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category B according to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 07.04.2022 № 320 (specialty – 041 Theology).

ISSN (Print) 2519-4348 / ISSN (Online) 2707-9627

Articles submitted in the author's wording. The content and reliability of materials are the responsibility of the authors. Released since 2013.

© Volyn Orthodox Theological Academy, 2024

© Authors of articles, 2024

3MICT

БОГОСЛІВ'Я	17
<i>сестра Ігнатія Гаврилик</i>	
Людське обличчя святого в поезії Григорія Богослова	17
<i>Вікторія Головей</i>	
Проблема релігійних зображень	
у трактуванні християнських апологетів	33
<i>протоієрей Василь Лозовицький</i>	
Критика ідеології «руського міра (російського світу)»	
архімандритом Кирилом Говоруном	
у контексті його політичної теології	47
<i>Всеволод Сміх</i>	
«Наука», «релігія», «віра», «богослів'я»	
у проблемному вимірі співіснування	
наукового і релігійного:	
термінологічні пояснення	71
<i>протоієрей Олександр Хорошко</i>	
Догматичні та богослужбові особливості	
Ефіопської православної церкви Тевахеда	
як основа її сучасної самобутності	85
<i>Геннадій Христокін</i>	
Православна теологія сучасності:	
постановка проблеми та перспективні завдання	105
<i>Eirini Artemi</i>	
The Theological Components of the Orthodox Ethos	123
БІБЛЕЇСТИКА	135
<i>Анна Лілль-Безак</i>	
Царствене юродство на сторінках Старого Завіту:	
юродство життя	135

<i>Theodore Rocas</i> Funerary Customs in Ancient Biblical Israel and the Importance of Tomb Ownership During the Patriarchal Era	161
ІСТОРІЯ	168
<i>протоієрей Владислав Фульмес</i> Просопографічний портрет протоієрея Олександра Семеновича (1896–1957 рр.)	168
<i>протоієрей Микола Цап</i> Митрополит Луцький і Волинський Іоан (Боднарчук): Першоієрарх УАПЦ, борець за Україну, основоположник Православної Церкви України (до 30-річчя з дня смерті)	187
<i>протоієрей Микола Цап'юк</i> Луцький церковний з'їзд 1927 року та його внесок в українізацію богослужінь та демократизацію єпархіальної адміністрації	217
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО І ФІЛОСОФІЯ	231
<i>Віктор Петрушенко</i> Філософія як наставниця на шлях до теології у трактаті С. Боеція «Розрада від філософії»	231
ЦЕРКВА ТА СУСПІЛЬСТВО	251
<i>протоієрей Андрій Маланяк</i> Євхаристійні відносини між православними церквами в ХХІ столітті: виклики, конфлікти та перспективи співпраці	251

SUMMARY	265
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	279

Проблема релігійних зображень у трактуванні християнських апологетів

Вікторія Головей

<http://doi.org/10.33209/2519-4348-2707-9627-2024-12-152>

Анотація. У статті переосмислюється ставлення християнських апологетів до культових зображень у контексті іконоборчих тенденцій. Проаналізовано і систематизовано тексти ранньохристиянських авторів, які стосуються цієї проблематики. Висвітлюється історична обумовленість їхнього ставлення до вшанування культових образів у культурно-релігійному контексті епохи. Аналіз текстів засвідчує, що в переважній більшості їхні автори насправді засуджують язичницькі практики вшанування образів, їхні критичні висловлювання не стосуються християнських зображень. Однак частина апологетів, здебільшого інтелектуалів, теоретичний багаж яких формувалася під суттєвим впливом ідей платонізму, стоїцизму та еллінізованої юдейської філософії (зокрема Філона Александрійського), займали негативну позицію стосовно будь-яких релігійних зображень, у тому числі виступали проти їхнього використання в християнському культі. Наслідуючи платонічну традицію критичного ставлення до образотворчого мистецтва як ілюзорного відображення дійсності, вони заперечували здатність мистецтва висловлювати священне і, відповідно, доцільність використання релігійних зображень із культовою метою. Обґрунтовано, що ідеї ранньохристиянських апологетів мали суттєвий вплив на становлення теорії і практики релігійного мистецтва. Парадокс полягав у тому, що в наступні століття ці ідеї надихали не тільки іконоборців, але й іконошанувальників, які поділяли негативне ставлення до натуралістичних ілюзійістських зображень, протиставляючи їм сакральний символізм ікони. Перспективним напрямком подальших досліджень, на нашу думку, є аналіз іконографічних і семантичних особливостей ранньохристиянського мистецтва.

Ключові слова: релігійні зображення, ранньохристиянські апологети, богословський дискурс ікони, сакральне мистецтво, іконоборство, іконошанування.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасній релігійній літературі не вщухає полеміка з приводу важливого питання – вшанування ікон.

При цьому найбільш радикальна критика лунає з боку представників різноманітних протестантських конфесій. Протестантські богослови і популяризатори протестантизму, намагаючись обґрунтувати своє критичне ставлення до культу ікон, і сьогодні посилаються на висловлювання християнських апологетів – переважно грецьких і латинських авторів II-III століть, які захищали християнство від язичницьких інсинуацій, використовуючи добірку вирваних з контексту цитат, у яких засуджується релігійне використання зображень, і фактично повторюють їхню аргументацію¹.

Як відомо, тексти ранньохристиянських авторів дійшли до нас не в повному вигляді. До того ж, частина їх теоретичного спадку збереглася лише в перекладах, подекуди доволі тенденційних. Це актуалізує аналіз і переосмислення текстів апологетів, які стосуються проблематики релігійних зображень. Передусім спробуємо дати відповідь на питання, чи насправді усі богослови донікейського періоду займали ворожу позицію щодо використання образів у християнській культовій практиці, як це стверджують сучасні протестантські автори. Також важливо з'ясувати історичну обумовленість цієї позиції та показати її неоднозначність.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Аналізу проблематики іконошанування та іконоборства в християнській традиції присвячено значну кількість наукових досліджень. Зокрема, історію філософських та богословських іконоборчих ідей від античних часів до початку XX століття висвітлює відомий французький дослідник Ален Безансон у книзі «Заборонений образ: інтелектуальна історія іконоборства»². Богословські основи іконописного зображення Христа докладно аналізує католицький теолог кардинал Кристоф Шенборн³. Польський науковець Кароль Клязва досліджує богословську герменевтику ікони⁴. Вплив філософської теорії юдейського релігійного мислителя Філона Александрійського на вчення ранньохристиянських богословів аналізує Паліс Дімітріос⁵. Окремі аспекти богослів'я ікони висвітлює

¹ Wedgeworth, Steven. A Few Patristic Sources Against Icons. URL: <https://wedgewords.wordpress.com/?s=icons&submit=Search>; Martin, Lynn. Early Church. Fathers on Icons. URL: <https://anabaptistfaith.org/church-fathers-icons/>; The Patristic Critics of Icons. URL: <https://calvinistinternational.com/2013/04/30/the-patristic-critique-of-icons/>

² Besançon, Alain. The Forbidden Image: An Intellectual History of Iconoclasm. The University of Chicago Press, 2008. 448 pages.

³ Schönborn, Christoph. God's Human Face: The Christ-icon. San Francisco: Ignatius Press, 1994. 272 pp. https://books.google.com/vc/books?id=zfU7z8P6s_IC&printsec=frontcover&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false.

⁴ Клязва, Кароль. Богословська герменевтика ікони. Львів: Свічадо, 2009. 128 с.

⁵ Pallis, Dimitrios. The Philosophical Theology of Philo of Alexandria and its Influence on Early Christian Thought [Part I]. Journal Noema. 2022. Vol. 16. P. 96–107.

представник української діаспори в Канаді Яків Креховецький⁶. Найбільш докладно в цих дослідженнях аналізуються богословські теорії ікони, розроблені авторитетними Отцями Церкви в період з другої половини IV століття по IX століття. Огляд наукової літератури дозволяє констатувати, що дослідженню текстів християнських апологетів, у яких йдеться про культову практику вшанування релігійних зображень, не приділено достатньої уваги.

Водночас цій проблематиці присвячено низку сучасних полемічних статей і дописів, розміщених на релігійних сайтах різних конфесій, де ці питання висвітлюються з протилежних світоглядно-методологічних позицій, що викликає гострі дискусії. Якщо протестантські автори стверджують, що ранньохристиянські богослови категорично заперечували зображення Бога і святих⁷, то представники православ'я і католицизму спростовують ці твердження⁸.

Цінні ідеї і фактаж для переосмислення цієї проблематики містять монографії американського науковця Пола Корбі Фінні⁹ і канадського дослідника Стівена Бігема¹⁰. Так, П. К. Фінні стверджує, що добре відома відсутність християнських зображень до 200 року від Р.Х. зумовлена складною взаємодією соціальних, економічних і політичних факторів, а не є, як здебільшого вважають, результатом аніконічної, тобто ворожої до образів, ідеології¹¹.

Метою нашої статті є переосмислення ставлення християнських апологетів до культових зображень у контексті іконоборчих тенденцій, що передбачає реалізацію таких завдань:

- проаналізувати і систематизувати тексти християнських апологетів, які стосуються проблематики релігійних зображень;
- розкрити історичну обумовленість їхнього ставлення до вшанування культових образів у культурно-релігійному контексті ранньохристиянської епохи;

⁶ Креховецький, Яків. Богослов'я та духовність ікони. Львів: Свічадо, 2002. 184 с.

⁷ Lynn Martin. Early Church. Fathers on Icons. URL: <https://anabaptistfaith.org/church-fathers-icons/>; Wedgeworth, Steven. A Few Patristic Sources Against Icons. URL: <https://wedgewords.wordpress.com/2009/09/28/a-few-patristic-sources-against-icons/>

⁸ Craig Truglia. How Did Early Christians Use Religious Imagery? URL: <https://orthodoxchristiantheology.com/2023/01/13/how-did-early-christians-use-religious-imagery/>; Robinson, Perry. Irenaeus and Icons. URL: <https://energeticprocession.wordpress.com/2010/03/31/irenaeus-and-icons/>

⁹ Finney, Paul Corby. The Invisible God: The Earliest Christians on Art. Oxford University Press, Oxford, 1994, pp. 3–14.

¹⁰ Bigham, Steven. Early Christian Attitudes Toward Images. URL: Rollinsford: Orthodox Research Institute, 2004. 224 pp.

¹¹ Finney, Paul Corby. The Invisible God: The Earliest Christians on Art. Oxford University Press, Oxford, 1994, p. 12.

– визначити вплив їхніх ідей на становлення богословського дискурсу ікони.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Передусім зазначимо, що тема релігійних зображень не була першорядною в тестах ранньохристиянських авторів. Однак упродовж наступних століть, як і нині, прихильники іконоборства наводять численні цитати з текстів апологетів, намагаючись довести, що рання Церква була ворожою щодо культових образів¹². Спробуймо систематизувати ці цитати й визначити особливості історико-культурного контексту, з якого вони були вилучені. Відповідно до герменевтичного методологічного підходу, знання контексту є необхідною умовою адекватного розуміння та інтерпретації будь-яких культурних текстів, особливо релігійних. Знайомство з текстами, з яких ці фрагменти запозичені, доводить, що у переважній більшості їхні автори насправді засуджують язичницькі практики вшанування образів і їхні критичні висловлювання не стосуються християнських зображень.

Як приклад, можна навести одну з найвідоміших цитат, на яку часто посилалися противники іконошанування. Це фрагмент книги св. Іринея Ліонського «Проти ересей» (книга I, розділ 25): «У них також є образи, деякі з них намальовані, а інші зроблені з різних матеріалів; тоді як вони стверджують, що подоба Христа була зроблена Пилатом у той час, коли Ісус жив серед них. Вони увінчують ці образи і ставлять їх разом із образами філософів, тобто образами Піфагора, Платона, Аристотеля та інших. Вони також мають інші способи вшанування цих образів, подібно до язичників»¹³.

Аналізуючи цитату, слід брати до уваги, що текст «Проти ересей», який ми маємо, є латинським перекладом грецького оригіналу, який пізніше було втрачено. Наведений уривок є частиною розгорнутої критики Іринея, скерованої проти гностичної секти Карпократа. У цьому фрагменті немає прямого й категоричного засудження релігійних зображень та шанування образів. Що ж насправді викликає осуд з боку Іринея? Передусім це твердження гностиків про те, що вони нібито мають зображення Ісуса, зроблене Понтієм Пилатом, і вшановують це зображення разом із зображеннями давньогрецьких філософів Піфагора, Платона й Аристотеля. Це означає, що Ісус вшановувався лише як один із найавторитетніших мудреців, у тогочасному розумінні – провидців, які шукають істину і роз'яснюють людям послання богів. Християнський мислитель небезпідставно вважає такі способи шанування

¹² Wedgworth, Steven. A Few Patristic Sources Against Icons. URL: <https://wedgewords.wordpress.com/2009/09/28/a-few-patristic-sources-against-icons/>

¹³ Irenaeus. Against Heresies: Book I. Chapter XXV. Doctrines of Carpocrates. URL: <https://www.ccel.org/ccel/schaff/anf01.ix.ii.xxvi.html> https://ccel.org/ccel/irenaeus/against_heresies_ii/anf01

зображень подібними до язичницьких практик, а отже, неприйнятними. Таким чином цитований текст не дає підстав стверджувати, що Іринеї є категоричним противником використання зображень у християнському культі. Можна погодитися з думкою авторитетного американського дослідника Пері Робінсона, який зазначає, що Іринеї виступає

«не проти репрезентативного мистецтва чи іконічного шанування як такого щодо Христа чи апостолів, а проти карпократичного синкретизму та включення християнських постатей у язичницьку практику жертвопринесення»¹⁴.

В активній боротьбі з язичницьким світоглядом, передусім із принципами багатобожжя й антропоморфізму, апологети з великим упевдженям ставилися до мистецтв, які, на їхню думку, сприяли збереженню культу античних богів, а отже – ідолопоклонству. Вони надавали перевагу трансцендентному розумінню Бога, звідси їхні вимоги щодо лише духовного характеру його вшанування без будь-якого матеріального оформлення культу, без храмів, зображень і жертвоприношень.

Зокрема вкрай негативним ставленням до образотворчих мистецтв відзначаються тексти Татіана й Тертуліана. Фанатичний заклик Татіана – «Знищуйте пам'ятки нечестивості!» – протягом декількох століть був гаслом войовничої християнської церкви в її послідовних акціях зі знищення пам'яток античного мистецтва. Татіан був переконаний у тому, що невидимого й невідчутного Бога «не можна побачити людськими очима і виразити будь-яким мистецтвом»¹⁵. Не меншою категоричністю відзначався і Тертуліан. Присвятивши критиці ідолопоклонства спеціальний трактат, Тертуліан намагався довести, що мистецтво є основою ідолопоклонства, адже будь-яку створену ним форму слід вважати ідолом:

«Коли диявол породив на світ творців статуй, картин і зображень усякого роду, саме тоді й отримало від ідолів свою назву це тоді нове, а згодом розповсюджене лихо роду людського. Із тих часів джерелом ідолопоклонства стало всяке мистецтво, яким би чином воно не створювало своїх ідолів. ... Тому нехай ніхто не думає, що ідолом слід вважати лише освячене людське зображення»¹⁶.

¹⁴ Robison, Perry. Irenaeus and Icons. URL: <https://energeticprocession.wordpress.com/2010/03/31/irenaeus-and-icons/>

¹⁵ Tatian. Address to the Greeks. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 67. URL: <https://ccel.org/ccel/tatian/greeks/anf02.iii.ii.iv.html>

¹⁶ Tertullian. On idolatry. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P.61. URL: <https://ccel.org/ccel/tertullian/idolatry/anf03.iv.iv.i.html>

Саме слово «ідол» він пов'язує із давньогрецькими термінами «ейдос» та «ейкон» («форма», «образ», «картина»). На його думку, ідолом є «будь-яка картина, на якій щось зображено»¹⁷. Ідея трансцендентності християнського Бога й активне неприйняття античного натуралізму, ілюзіонізму та гедоністичної чуттєвості покладені в основу негативного ставлення апологетів до зображення, до пластичної форми загалом. «Для нас немає значення, яка форма, адже ми шануємо безформні зображення»¹⁸, – лаконічно висловився Тертуліан у дусі християнської парадоксальності, маючи на увазі необхідність виключно духовного шанування божественного поза будь-якими матеріальними формами.

Ранні апологети також заперечували сакральний статус творів мистецтва. Цієї думки дотримувався, зокрема, й Климент Александрійський.

«Ідоли й храми, що споруджуються простими ремісниками, створюються із неживої матерії і назавжди залишаються безжиттєвими, речовими, і не містять у собі нічого святого. Як би не вдосконалювалося мистецтво, – пише він у «Строматах», – речовина завжди залишиться вірною своїй природі. Тому витвори мистецтва не можуть вважатися священними й божественними»¹⁹.

Климент не зупиняється на цій констатації, а прагне зрозуміти, чому витвори мистецтва ототожнюють із самими богами і чому їм поклоняються. Він вважає, що можливість такого ототожнення обумовлена сутнісними характеристиками мистецтва, зокрема ілюзорно-наслідувальною природою художніх образів, адже ілюзіонізм зображення сприяє ототожненню художнього образу з архетипом. Як видно, християнські апологети у своїх суперечках з античністю негативно ставилися до естетичних принципів античних мистецтв, зокрема до принципу мімесису (наслідування). Тобто, Климент, як і раніше Платон, критикував не образотворче мистецтво взагалі, а його ілюзорну міметичну природу, заперечуючи його претензії на вираження істини. На його думку,

«мистецтво обманює і зваблює, прихилиючи якщо не до любові, то принаймні до шанування статуй і картин. Зображення подібне до оригіналу – нехай уславлюється мистецтво, але нехай воно не ошу-

¹⁷ Там само.

¹⁸ Tertullian. On idolatry. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 62. URL: <https://ccel.org/ccel/ter tullian/idolatry/anf03.iv.iv.iii.html>

¹⁹ Clement of Alexandria. Stromata. (Book 7. Chapter V). Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 530. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02.vi.iv.vii.v.html

кує людину, видаючи себе за істину <...> Бо, по суті, образ – це лише мертва матерія, сформована рукою майстра»²⁰.

На основі безпосереднього знайомства з античними мистецтвами апологети дійшли до висновку, що в мистецтвах, передусім образотворчих, які були поширені в язичницьких ритуалах, немає нічого священного і тому їх недоцільно використовувати в християнському культі. Краса, яку виражало створене людьми мистецтво, сприймалася апологетами як зухвалий виклик красі природи, створеної Богом, а тому вона розглядалася як нижча, меншовартісна форма краси порівняно з красою природи.

Висока духовність християнського вчення уявлялася апологетами несумісною з античним панететизмом із його чуттєво-тілесною домінантою. Саме так Климент Александрійський трактує старозаповітну заборону зображень:

«Мойсей заповідав не створювати литих, ліпних або мальованих зображень і не вклонятися матерії, але звертатися лише до умоглядного. Адже зіставлення божественної величі з чуттєвими предметами й поклоніння умоглядній природі за посередництвом матеріального означає її приниження і занурення в почуттєве»²¹.

Далі він апелює до наставляння апостола Павла, який звертався до жителів Афін із словами: «Бог, Який створив світ і все, що в ньому, будучи Господом неба і землі, не живе в рукотворних храмах» (Дії. 17:24-25), і водночас наводить відповідні цитати з творів Платона й стоїка Зенона, обґрунтовуючи тезу: «Ми не повинні будувати ані храмів, ані створювати зображень, тому що жодна робота не гідна богів»²². У цих трактуваннях знову проявляється близькість до платонівських ідей стосовно приниження матерії і недовіри до образотворчого мистецтва, що характерно і для більшої частини апологетів.

Серед ранньохристиянських богословів своєю суперечливістю і неоднозначністю вирізняється постать Оригена. На думку відомого дослідника православної богословської традиції Григорія Флоровського, візантійське іконоборство найбільш глибоко вкорінене у вченні Оригена, зокрема, у його христології²³. Ориген мислив пізнання Христа як споглядання «чистого»

²⁰ *Clement of Alexandria. Exhortation to the Heathen. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 186. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/exhortation/anf02.vi.ii.iv.html*

²¹ *Clement of Alexandria. Stromata. (Book 5. Chapter XI). Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 462. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02.vi.iv.vi.html*

²² Там само.

²³ Флоровский Г. Ориген, Евсевий и иконоборческое противостояние. Церковная история. Париж: Изд-во братства св. Фотия, 1950. С. 77–106. С. 86.

Логосу поза фізичною оболонкою його плоти. Проти цієї точки зору висував аргументи язичницький філософ Цельс, який вбачав суперечливість у тому, що християни, з одного боку, заперечують антропоморфні зображення Божественного, проте з іншого, самі називають людину «образом Божим»²⁴. Ориген сформулював свої контраргументи в полемічній праці «Проти Цельса», присвяченій апології християнства. За Оригеном, зображення, якщо не збагнути їх духовного смислу, залишаться тільки неживою матерією, яку зруйнує час. Тому мертвим зображенням язичників Ориген протиставляв істинні образи Бога, якими він вважав християн, що несуть у своїх душах красу Божественних чеснот.

«Отже, хто бажає, нехай... порівняє "образи" тих, які в благочесті вшановують всемогутнього Бога, з "образами" Фідія, Поліклета і подібних митців; і він виразно й чітко усвідомить, що останні позбавлені життя і з часом піддаються руйнуванню, тоді як перші залишаються в безсмертній душі настільки, наскільки розумна душа бажає зберегти їх у собі»²⁵.

Характерно, що в своїй аргументації Ориген, як і раніше Платон, чітко розмежує і протиставляє істинні (правдиві) образи, з одного боку, й хибні (ілюзорні), з другого – як духовне й матеріальне, живе і мертво, вічне і тимчасове. Істинний образ, за Оригеном – образ внутрішній, духовний і безтілесний. Відповідно, єдині можливі зображення – це добродійності, які формують душу за образом Божим. Безобразне, чисто духовне споглядання розумілося тут як вища мета. Матеріалізовані образи і все, що можна зобразити, розглядалися як поступка для «неосвічених». У своїх крайніх формах ця тенденція вела до заперечення або принаймні приниження сакрально-символічного статусу образотворчості. Фактично, це була перша в історії християнської філософської думки полеміка, у якій важливе місце посіли і питання про природу та функції релігійного мистецтва.

Слід визнати, що Ориген приділяв увагу гносеологічному й онтологічно-естетичному аспектам теорії образу, розвиваючи традицію символіко-алегоричної герменевтики. Він розрізняв, звертаючись до традиції, два різновиди образів:

«Розглянемо, що люди зазвичай називають образами. Часом образом називається те, що зображується або вирізьблюється на будь-якому

²⁴ Origen. Against Celsus. (Book 7. Chapter LXIII). Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 637. URL: https://ccel.org/ccel/origen/against_celsus/anf04.vi.ix.vii.lxiii.html

²⁵ Origen. Against Celsus. (Book 8. Chapter XVIII). Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 647. URL: https://ccel.org/ccel/origen/against_celsus/anf04.vi.ix.viii.xviii.html

матеріали, тобто на дереві або камені. Інколи образом називається народжений щодо того, хто народив, саме коли риси його дуже подібні до рис породженого»²⁶.

У першому випадку йшлося про образи образотворчого мистецтва, які не мають сутнісної подібності з першообразом.

Ориген відзначав відмінність виражальних можливостей окремих видів мистецтв. На його думку, живописні картини не передають об'єму зображуваного об'єкта; статуї, навпаки, передають об'єм, але не мають кольору; воскові фігури мають колір і об'єм, але не відображають внутрішньої сторони предмета. До того ж богослов, на відміну від Тертуліана, розрізняв поняття «зображення» (*eikon*) як правдиве зображення існуючих речей і явищ, з одного боку, й «ідола» (*eidolon*) – як неправдиве зображення того, що насправді не існує, з другого (як зазначає А. Безансон, на той час слово «ідол» мало усталене значення – представлення фальшивого божества, якого вшановують замість справжнього Бога)²⁷. «Друге ж значення образу стосується Сина Божого ... оскільки Він є видимим образом невидимого Бога», або ж «відбитим образом сутності Бога», оскільки «у Самому Собі відображає все те, що бажає відкрити іншим, і на підставі чого всі інші пізнають і осягають Бога»²⁸. Для роз'яснення співвідношення божого образу і першообразу Ориген знову ж таки вдавався до порівняння зі сферою образотворчих мистецтв. Він наводив приклад із двома статуями. Одна з них настільки велика, що заповнює собою весь світ і тому невидима, друга – менших розмірів і доступна зору; із першою він порівнює Бога Отця, із другою – Сина. Це порівняння пояснює, що

«Син Божий, який вселився у найменшу форму людського тіла, відобразив у Собі незмінну і невидиму велич Отця, внаслідок подібності зі справами і силами його. Ось чому він говорив Своїм учням: “Той, хто бачив Мене, бачив і Отця”»²⁹.

Обидва різновиди образів ґрунтуються на подібності, але тільки у другому випадку подібність є сутнісним відношенням, у якому, на відміну від образів

²⁶ Origen. On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 247-248. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04.vi.v.ii.ii.html>

²⁷ Besançon, Alain. The Forbidden Image: An Intellectual History of Iconoclasm. The University of Chicago Press, 2008. P. 75.

²⁸ Origen. On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 248. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04.vi.v.ii.ii.html>

²⁹ Origen. On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 248-249. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04.vi.v.ii.ii.html>

першого типу, немає онтологічного пониження відносно першообразу. Цю проблематику ґрунтовно розроблятимуть Отці Церкви наступних століть³⁰.

Ориген сформулював важливі принципи розуміння образу як певного онтологічного посередника на шляху осягнення архетипу, недоступного чуттєвому сприйняттю: образ невід'ємний від першообразу; в образі виражається і споглядається першообраз. Ці аспекти універсальні для образів обох типів і безпосередньо стосуються естетичної функції образно-символічної репрезентації. Тому певним перебільшенням, на нашу думку, було би вважати Оригена «духовним батьком іконоборства». Безперечно, Ориген дотримувався платонівської традиції розуміння видимого лише як тіні невидимого (божественних ідей), підкреслюючи недосконалість чуттєвих образів, мистецьких зображень, їх онтологічну «меншовартість» у порівнянні з божественним першообразом. Проте його «спіритуалізм» парадоксальним чином переплітався із сакральним «реалізмом». Зокрема, він вважав, що ім'я Бога, як і будь-який його образ, не є довільними, а певною мірою пов'язані із його сутністю, символічно виражаючи її. Саме Оригенові належить одна з найглибших трансцендентально-естетичних ідей християнського богослов'я: він мислить Бога Отця як єдине просте сакральне начало, а Сина – як духовну енергію зображення Отця, його творчої сили. Головна відмінність Сина від Отця – його народження, яке вперше осмислюється Оригеном не як одноразовий акт, а як сакральний процес, що триває вічно. Син є першим внутрішнім самоодкровенням Отця у багатообразній ідеальній красі, а тому є абсолютним джерелом духовного піднесення, радості й насолоди. Невидимого Бога-Отця неможливо описати, але його можна символічно зобразити у вигляді слави, величі та краси його образу – божественного Сина, який є «чистим дзеркалом дії і сили Отця»³¹. Тому вчення Оригена не варто інтерпретувати як принципово вороже образотворчому мистецтву. Можемо зазначити, що багатоаспектні праці Оригена, просякнуті естетичними інтуїціями, стимулювали розвиток різноманітних теорій, як схвальних, так і ворожих щодо культових зображень.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що ранньохристиянські автори послідовно й категорично засуджували ідолопоклонство, отже їхня критика була скерована передусім на язичницькі релігійні зображення. Водночас у текстах апологетів знаходимо й критичне ставлення щодо використання

³⁰ Головей В. Богословсько-догматичне обґрунтування іконописного мистецтва у ранньовізантійській патристиці IV-V ст. Волинський Благовісник. 2015. №3. С.127-136. URL: https://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/3_13.pdf

³¹ Origen. On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 253. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04.vi.v.ii.iii.html>

релігійних образів в християнстві. Більшість із цих текстів не містять прямого заперечення зображень, а лише попередження щодо небезпеки їхнього неадекватного використання, а отже, потенційної загрози ідолопоклонства. Однак частина апологетів, здебільшого інтелектуалів, теоретичний багаж яких формувався під суттєвим впливом ідей платонізму, стоїцизму та елінізованої юдейської філософії (зокрема Філона Александрійського), займали негативну позицію стосовно будь-яких релігійних зображень, у тому числі виступали проти їхнього використання в християнському культі. Наслідуючи платонічну традицію критичного ставлення до образотворчого мистецтва як ілюзорного відображення дійсності, вони заперечували здатність мистецтва виражати священне і, відповідно, доцільність використання релігійних зображень із культовою метою. Більшість апологетів не могли уявити собі можливість існування іншого мистецтва, яке базувалося б на принципово відмінних духовно-естетичних засадах, тоді як паростки такого мистецтва вже стихійно з'являлися в християнських катакомбах.

Ідеї ранньохристиянських апологетів мали суттєвий вплив на становлення теорії і практики релігійного мистецтва. Парадокс полягав у тому, що в наступні епохи ці ідеї надихали не тільки іконоборців, але й іконошанувальників, які поділяли негативне ставлення до ілюзіоністських зображень, протиставляючи їм прозору для християнських смислів умовність іконописного символізму. Перспективним напрямком подальших досліджень, на нашу думку, є аналіз іконографічних і семантичних особливостей ранньохристиянського мистецтва.

Список джерел і літератури:

1. Головей В. Богословсько-догматичне обґрунтування іконописного мистецтва у ранньовізантійській патристиці IV-V ст. Волинський Благовісник. 2015. №3. С.127-136. URL: https://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/3_13.pdf
2. Клязва К. Богословська герменевтика ікони. Львів: Свічадо, 2009. 128 с.
3. Креховецький Я. Богослов'я та духовність ікони. Львів: Свічадо, 2002. 184 с.
4. Флоровский Г. Ориген, Евсевий и иконоборческое противостояние. Церковная история. Париж : Изд-во братства св. Фотия, 1950. С. 77–106.
5. Besaçon A. The Forbidden Image: An Intellectual History of Iconoclasm. The University of Chicago Press, 2008. 448 pages.
6. Bigham S. Early Christian Attitudes Toward Images. URL: Rollinsford: Orthodox Research Institute, 2004. 224 p.
7. *Clement of Alexandria*. Exhortation to the Heathen. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 186. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/exhortation/anf02

8. *Clement of Alexandria*. Stromata. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02
9. *Finney, Paul Corby*. The Invisible God: The Earliest Christians on Art. Oxford University Press, Oxford, 1994, pp. 3–14.
10. *Irenaeus*. Against Heresies: Book I. Chapter XXV. Doctrines of Carpocrates. URL: https://ccel.org/ccel/irenaeus/against_heresies_ii/anf01
11. *Lynn Martin*. Early Church. Fathers on Icons. URL: <https://anabaptistfaith.org/church-fathers-icons/>
12. *Origen*. Against Celsus. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: https://ccel.org/ccel/origen/against_celsus/anf04
13. *Origen*. On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04>
14. *Pallis, Dimitrios*. The Philosophical Theology of Philo of Alexandria and its Influence on Early Christian Thought [Part I]. Journal Noema. 2022. Vol. 16. P. 96–107.
15. The Patristic Critics of icons. URL: <https://calvinistinternational.com/2013/04/30/the-patristic-critique-of-icons/>
16. *Robinson, Perry*. Irenaeus and Icons. URL: <https://energeticprocession.wordpress.com/2010/03/31/irenaeus-and-icons/>
17. *Tatian*. Address to the Greeks. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/tatian/greeks/anf02>.
18. *Tertullian*. On idolatry. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/tertullian/idolatry/anf03>.
19. *Truglia P.C.* How Did Early Christians Use Religious Imagery? URL: <https://orthodoxchristiantheology.com/2023/01/13/how-did-early-christians-use-religious-imagery>
20. *Schönborn, Christoph*. God's Human Face: The Christ-icon. San Francisco: Ignatius Press, 1994. 272 p. URL: https://books.google.com/vc/books?id=zfU7z8P6s_IC&printsec=frontcover&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false
21. *Wedgeworth, Steven*. A Few Patristic Sources Against Icons. URL: <https://wedgewords.wordpress.com/2009/09/28/a-few-patristic-sources-against-icons/>

References:

1. *Holovei V.* (2015). Bohoslovsko-dohmatychno obgruntuvannia ikonopysnoho mystetstva u rannovizantiiskii patrystytsi IV-V st. [Theological and dogmatic justification of icon painting art in early Byzantine patristics of the 4th-5th centuries]. Volynskyi Blahovisnyk. №3. URL: https://vb.vpba.edu.ua/public/pdf/3_13.pdf [in Ukrainian].
2. *Kliazva K.* (2009). Bohoslovska hermenevtyka ikony [Theological hermeneutics on icons]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].
3. *Krekhovetskyi Y.* (2002). Bohoslovia ta dukhovnist ikony [Theology and spirituality of the icon]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

4. *Florovskii G.* (1950). Origen, Yevsevii i ikonoborcheskoe protivostoyanie [Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy]. Tserkovnaya istoriya [The Church history]. Parizh : Izd-vo bratstva sv. Fotiya [in Russian].
5. *Besançon A.* (2008). The Forbidden Image: An Intellectual History of Iconoclasm. The University of Chicago Press [in English].
6. *Bigham S.* (2004). Early Christian Attitudes Toward Images. URL: Rollinsford: Orthodox Research Institute [in English].
7. *Clement of Alexandria.* Exhortation to the Heathen. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. P. 186. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/exhortation/anf02 [in English].
8. *Clement of Alexandria.* Stromata. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: https://ccel.org/ccel/clement_alex/stromata/anf02 [in English].
9. *Finney P.* (1994). The Invisible God: The Earliest Christians on Art. Oxford University Press, Oxford [in English].
10. *Irenaeus.* Against Heresies: Book I. Chapter XXV. Doctrines of Carpocrates. URL: https://ccel.org/ccel/irenaeus/against_heresies_ii/anf01 [in English].
11. *Lynn M.* (2022). Early Church. Fathers on Icons. URL: <https://anabaptistfaith.org/church-fathers-icons/> [in English].
12. *Origen.* Against Celsus. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: https://ccel.org/ccel/origen/against_celsus/anf04 [in English].
13. *Origen.* On First Principles. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/origen/works/anf04> [in English].
14. *Pallis D.* (2022). The Philosophical Theology of Philo of Alexandria and its Influence on Early Christian Thought [Part I]. Journal Noema. Vol. 16 [in English].
15. The Patristic Critics of Icons (2013). URL: <https://calvinistinternational.com/2013/04/30/the-patristic-critique-of-icons/> [in English].
16. *Robinson P.* (2010). Irenaeus and Icons. URL: <https://energeticprocession.wordpress.com/2010/03/31/irenaeus-and-icons/> [in English].
17. *Tatian.* Address to the Greeks. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/tatian/greeks/anf02> [in English].
18. *Tertullian.* On idolatry. Christian Classics Ethereal Library. Ante-Nicene Fathers. URL: <https://ccel.org/ccel/tertullian/idolatry/anf03> [in English].
19. *Truglia P.C.* (2023). How Did Early Christians Use Religious Imagery? URL: <https://orthodoxchristiantheology.com/2023/01/13/how-did-early-christians-use-religious-imagery>
20. *Schönborn Ch.* (1994). God's Human Face: The Christ-icon. San Francisco: Ignatius Press. URL: https://books.google.com/vc/books?id=zfU7z8P6s_IC&printsec=frontcover&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false
21. *Wedgeworth S.* (2009). A Few Patristic Sources Against Icons. URL: <https://wedgewords.wordpress.com/2009/09/28/a-few-patristic-sources-against-icons/>.